

УДК 347.64 (477)

Д. С. Прутян

ПРИПИНЕННЯ ОПІКИ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ОПІКУНА ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У процесі побудови громадянського суспільства в Україні свобода особи, права людини і громадянина, їх становлення та розвиток, особливо захист прав та інтересів малолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування, фізичних осіб, які визнані недієздатними, є однією з ключових проблем розвитку України та людства в цілому. У цьому контексті проблема дослідження інституту захисту прав і свобод вищевказаних категорій осіб має багатоаспектний характер. Малолітні особи, позбавлені батьківського піклування, та фізичні особи, які визнані недієздатними як учасники цивільних правовідносин, є найбільш незахищеними верствами населення. Цими проблемами актуалізується вивчення основ цивільно-правового захисту названих суб'єктів правовідносин, вимагаючи додаткових комплексних досліджень із залученням сучасного теоретико-методологічного інструментарію.

Теоретичною основою дослідження інституту опіки та піклування є праці вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі римського приватного права, цивільного права, загальної теорії права тощо. Серед них, передусім, треба назвати праці правознавців України та Росії: Д. І. Азаревича, С. С. Алексеєва, Ч. Н. Азімова, Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, Н. А. Д'ячкової, І. В. Жилінкової, О. С. Йоффе, О. Л. Невзгодіної, О. О. Красавчикова, Н. С. Кузнецової, І. Б. Новицького, З. В. Ромовської, В. О. Рясенцева, О. А. Підопригори, Н. О. Саніахметової, Є. О. Харитоновна, Ю. С. Червоного, Б. Б. Черепакіна, Я. М. Шевченко, І. В. Шерешевського та ін. Проте негативна статистика щодо збільшення кількості випадків порушення прав найбільш незахищених верст населення вимагає більш детального дослідження питання саме припинення опіки та звільнення опікуна, оскільки комплексних досліджень з даного питання не проводилось, а стрімкий розвиток сучасного суспільства в умовах глобалізації та тотального порушення норм моралі та права, колізійності законодавства та неоднозначній судовій практиці потребує ґрунтовних досліджень саме у даній сфері.

Метою даної статті є комплексне вивчення інституту опіки, цивільного, сімейного та адміністративного законодавства, судової практики з питань звільнення опікуна та припинення опіки, характеристика проблемних аспектів даних питань в умовах розвитку суспільства для забезпечення справді якісного захисту прав та законних інтересів малолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування, фізичних осіб, які визнані недієздатними.

Аналіз чинного законодавства свідчить, що звільнення опікуна від виконання його обов'язків безпосередньо регулюється ст. 75 Цивільного кодексу України (ЦК України). Статтею 76 ЦК України визначаються підстави припинення опіки [1, с. 8–9]. У Сімейному кодексі України у ст. 250 зазначається, що опі-

ка над дитиною припиняється у випадках, встановлених Цивільним кодексом України. Підстави звільнення опікуна дитини від виконання його обов'язків конкретизуються у ст. 251 СК України.

У тих випадках, коли опікуну внаслідок збігу обставин стало важко виконувати обов'язки з опіки, він вправі просити суд чи орган опіки і піклування за місцем проживання підопічного про звільнення його від цих обов'язків або ж органи опіки і піклування з власної ініціативи можуть звільнити опікуна від виконання ним обов'язків.

Звільнення опікуна від повноважень не тягне припинення опіки над особою, оскільки встановлення опіки та призначення/звільнення опікуна є самостійними юридичними фактами. Тому не можна погодитися із думкою деяких авторів стосовно того, що «звільнення опікуна та піклувальника є однією з форм припинення правовідносин опіки та піклування» [2, с. 129].

Звільнення опікуна може бути добровільним чи примусовим. Так, суд, якщо він призначив опікуна, або орган опіки та піклування за заявою особи звільняє її від повноважень опікуна (добровільне звільнення). Ця заява розглядається судом або органом опіки та піклування протягом одного місяця. Цей строк встановлюється для з'ясування мотивів такої заяви. Закон не містить переліку таких мотивів — вони визначаються з урахуванням конкретних обставин та інтересів підопічного. Як показує практика, в якості поважних визнаються такі причини: хвороба опікуна, яка перешкоджає йому виконувати свої опікунські функції, погіршення матеріального становища опікуна, що негативно позначається на утриманні підопічної особи, робота, яку важко поєднувати з обов'язками опікуна, тривалі службові відрадженьня, відсутність взаєморозуміння з підопічною особою та інші обставини, які свідчать про те, що опіка не відповідає інтересам підопічної особи [3, с. 68].

Особа виконує повноваження опікуна до винесення рішення про звільнення її від повноважень опікуна чи до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо вона не була розглянута протягом цього строку.

З огляду на важливість захисту прав дитини законодавець забезпечив реалізацію цього права шляхом встановлення системи державного контролю. На першому місці в цій системі стоять органи опіки та піклування, органи освіти, органи у справах сім'ї та молоді, служби у справах неповнолітніх.

Вчинення помилок властиво будь-якій людині, що активно діє. Тому і батьки можуть помилятися у способах і методах виховання своєї дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 152 СК дитина має право протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї. Це право входить до більш загального права дитини бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї.

Відповідно до ч. 3 ст. 152 СК дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

Органи опіки та піклування відповідно до покладених на них завдань та розподілу повноважень між структурними підрозділами відповідних управлінь

і відділів місцевої державної адміністрації розглядають звернення дітей щодо неналежного виконання батьками (одним з них) обов'язків з виховання або щодо зловживання батьками своїми правами (п. 1.7 Правил опіки і піклування, затверджених наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 року № 34/166/131/88) (Правила) [4, с. 1252]. Таким чином, вищевказані правила покладають на органи опіки та піклування обов'язок розглядати звернення дітей щодо неналежного виконання батьками (одним із них) обов'язків з виховання або щодо зловживання батьками своїми правами, чим передбачають можливість самозахисту малолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування, та фізичних осіб, які визнані недієздатними, не передбачений.

Серед підзаконних нормативно-правових актів у сфері захисту дитини слід назвати наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 року № 5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» визначає механізм взаємодії структурних підрозділів Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України у попередженні жорстокого поводження з дітьми, фізичного, сексуального, психологічного, соціального насильства, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від жорстокого поводження [5, с. 254].

Згідно з ч. 4 ст. 152 СК дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Таким чином, за заявою опікуваного орган опіки та піклування має право самостійно, якщо він призначав опікуна, чи шляхом подання заяви до суду звільнити особу від повноважень опікуна у разі невиконання нею своїх обов'язків, порушення прав підопічного, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту (ч. 3 ст. 75 ЦК України).

Отже, неналежне виконання опікуном своїх обов'язків також має бути підставою для звільнення опікуна.

Невиконання опікуном своїх обов'язків може бути як з його вини, так і за відсутності його вини. Так, опікун звільняється від своїх повноважень, якщо він жорстоко поводить з підопічною особою, ухиляється від виконання встановлених законом обов'язків по відношенню до підопічної особи, залишає підопічну особу без нагляду і необхідної допомоги. В діях опікуна вина може бути відсутньою, наприклад, коли в силу причин, які не залежать від опікуна, між ним та підопічною особою не склалися близькі, довірчі стосунки.

Прикладом того, що опікун не відповідає своєму призначенню, слід вважати негідне його поводження в сім'ї, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, ведення аморального способу життя. За наявності подібних

легковажних проявів у поведінці опікуна він повинен бути звільнений від виконання функцій з опіки незалежно від його ставлення до підопічної особи.

Опікун може вести і пристойний спосіб життя, але при цьому несумлінно ставитись до виконання своїх обов'язків з опіки. За цих умов він повинен бути звільнений від виконання таких обов'язків [6, с. 270–272].

У разі злісного невиконання опікуном встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за недієздатною особою, щодо якої встановлена опіка, що спричинило тяжкі наслідки, або в разі використання опіки з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо), опікун не лише звільняється від виконання своїх обов'язків, але й може бути притягнутий до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 166, ст. 167 КК України [7, с. 76–81].

У разі, коли підопічні діти передані на виховання своїм батькам (наприклад, раніше позбавленим батьківських прав) або усиновлені в установленому законом порядку, орган опіки та піклування незалежно від волі опікуна зобов'язаний вирішити питання про його звільнення від обов'язків з опіки.

Усиновлення підопічного опікуном відбувається досить часто. Не виключається також усиновлення підопічного іншими особами, якщо це в інтересах дитини. У кожному разі в результаті усиновлення підопічного змінюється його сімейно-правовий статус, а опіка припиняється. У літературі зустрічається точка зору, що в такому випадку виносити спеціальну постанову про звільнення опікуна не потрібно [8, с. 407–409], однак ми з цією думкою не погоджуємося. Більше того, постанову слід виносити про припинення опіки та приймати рішення про звільнення опікуна. Звільнення опікуна, як і його призначення, провадиться у витягу з протоколу засідання органу опіки та піклування.

У випадку звільнення опікуна суд або орган опіки та піклування має вирішити питання про призначення особі нового опікуна, про поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту та про необхідність у такому разі збереження опіки над особою.

Відповідно до ст. 251 СК України звільнення від обов'язків опікуна може відбуватися також, коли між опікуном та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають здійсненню ними опіки [9, с. 442–443].

Крім того, факт припинення опіки тягне звільнення опікуна від виконання своїх обов'язків.

Отже, можна зробити висновок, що опікун звільняється від виконання обов'язків у разі: 1) наявності певних об'єктивних обставин, які вказують на те, що продовження відносин опіки за участю призначеного опікуна суперечить інтересам підопічної особи; 2) винесення відповідного рішення суду чи органу опіки та піклування.

Особа, яка призначена опікуном, може бути звільнена від виконання нею своїх повноважень у таких випадках:

- 1) за заявою опікуна;

2) за заявою органу опіки та піклування у разі невиконання нею своїх обов'язків, порушення прав підопічного, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту.

Факт звільнення опікуна не призводить до автоматичного припинення опіки. Звільнення опікуна та припинення опіки є різними юридичними фактами.

При звільненні опікуна правовідносини з опіки не припиняються, а відбувається призначення нового опікуна чи вирішується питання про необхідність продовження опіки. При припиненні ж опіки не лише звільняється від повноважень опікун, але й припиняються відповідні відносини.

Підстави та порядок припинення опіки визначаються ст. 76 ЦК України. Припинення опіки, як правило, відбувається тоді, коли відпала необхідність у її продовженні.

Опіка припиняється у разі передачі малолітньої особи батькам чи усиновлювачам (ч. 1 ст. 76 ЦК України).

Обов'язки опікуна у цьому випадку переходять до батьків (усиновлювачів) дитини. Батьки і усиновлювачі мають переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними (ч. 1 ст. 163, ч. 4 ст. 232 СК України).

Порядок усиновлення регулюється главою 18 СК України та Постановою Кабінету Міністрів України № 905 від 8 жовтня 2008 року «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» [10, с. 14]. На усиновлення дитини, над якою встановлено опіку, потрібна згода опікуна, незалежно від згоди батьків. Якщо опікун не дав згоди на усиновлення дитини, така згода може бути дана органом опіки та піклування. Усиновлення може бути проведено без згоди опікуна або органу опіки та піклування, якщо суд встановить, що усиновлення відповідає її інтересам (ст. 221 СК України). У тих випадках, коли суд або орган опіки та піклування дійдуть висновку про необхідність дозволити усиновлення дитини, а опікун не дає своєї згоди, то усиновлення дитини є неможливим до тих пір, поки не буде припинено опіку. За таких обставин припинення опіки має передувати здійсненню усиновлення, хоча формально обидва рішення можуть бути прийняті одночасно.

Повернення батьків, які були визнані безвісно відсутніми, оголошені померлими, відбували покарання в місцях позбавлення волі, перебували під вартою на час слідства або з інших причин залишили дітей без батьківського піклування, поновлення батьківських прав не тягне автоматичного припинення опіки. У цьому випадку опіка може бути припинена лише на підставі рішення органу, який її встановив. Малолітня дитина повертається батькам після того, як органи опіки та піклування переконаються у тому, що це відповідає інтересам дитини. В окремих випадках в інтересах дитини батькам може бути відмовлено в передачі їм дитини.

У разі досягнення малолітньою дитиною чотирнадцяти років встановлена над нею опіка припиняється, і особа, яка виконувала обов'язки опікуна, стає

підкувальником (ч. 2 ст. 76 ЦК України). У цьому випадку спеціальне рішення органу опіки та піклування чи суду непотрібно, оскільки припинення опіки є безспірним.

Підставою припинення опіки над недієздатною особою є рішення суду, яке вступило в законну силу, про визнання підопічної особи дієздатною (ч. 3 ст. 76, ч. 1 ст. 42 ЦК України).

Однак перелік підстав припинення опіки, передбачений у ст. 76 ЦК України, не є вичерпним. Так, опіка припиняється також у разі смерті опікуна. Орган опіки та піклування призначає підопічному нового опікуна або обирає іншу форму влаштування підопічного (для дитини це може бути усиновлення, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, школа-інтернат; для недієздатної особи — психоневрологічний диспансер, інші заклади охорони здоров'я або соціального захисту населення).

Підставою припинення опіки є також смерть підопічного [11, с. 131–132]. При цьому необхідно враховувати те, що й після смерті дитини опікун повинен дбати про збереження її майна до прийняття його спадкоємцями чи вжиття відповідним органом заходів щодо охорони цього майна.

Отже, автоматично опіка припиняється лише у разі смерті підопічного або по досягненні підопічною особою чотирнадцятирічного віку.

Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 76 ЦК України опіка припиняється у разі досягнення підопічним чотирнадцяти років. У цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає підкувальником без спеціального рішення щодо цього, проте відповідно до п. 5.4 Правил опіки та піклування, припинення опіки відбувається після досягнення неповнолітніми п'ятнадцяти років, за винятком випадків [12, с. 1252], коли вони будуть в установленому порядку визнані недієздатними внаслідок психічних захворювань.

Аналіз судової практики свідчить, що за досягнення саме дитиною 14-річного віку раніше призначений над нею опікун автоматично стає підкувальником і зобов'язаний виконувати обов'язки, пов'язані з цим без спеціального рішення органу опіки і піклування.

При встановленні інших обставин, які є підставою для припинення опіки, потрібно, щоб про зняття опіки було прийняте спеціальне рішення органу опіки і піклування [13, с. 270–272].

Згідно зі ст. 250 СК України опіка (піклування) над дитиною припиняється у випадках, встановлених ЦК України. Дана норма має відсилочний характер, тому можна вважати, що сімейне законодавство не регулює підстави припинення відносин опіки.

Отже підставами для припинення опіки є:

- досягнення малолітнім чотирнадцяти років, за винятком випадків, коли він буде в установленому порядку визнаний недієздатним внаслідок психічного захворювання;
- повернення малолітнього на виховання батькам;
- смерть підопічного;
- смерть опікуна.

Висновки. Аналізуючи сімейне законодавство, можна дійти до висновку, що праву дитини на належне батьківське виховання (ч. 1 ст. 152 СК) кореспондує обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150 СК). На жаль, іноді такий обов'язок не виконується належним чином або взагалі не виконується.

Література

1. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонової, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. — К.: Всеукр. Асоціація видавців «Правова єдність», 2008. — С. 8–9.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, — 2005. — Т. 1. — С. 129.
3. Гражданское право: В 2 т. Учебник / Отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство БЕК, — 1998. — Т. 1. — С. 68.
4. Правила опіки та піклування // Офіційний вісник України. — 1999. — № 26. — С. 1252.
5. Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення // Офіційний вісник України — 2004. — № 4. — С. 264.
6. Сімейне право України: Підручник / За ред. Гопанчука В. С. — К.: Істина, 2002. — С. 270–272.
7. Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. — К.: Всеукр. Асоціація видавців «Правова єдність», 2001. — С. 76–81
8. Коментарий к Семейному кодексу Российской Федерации. Глава 20 (ст.ст. 145–150) / Ответственный редактор Кузнецова И. М. — М.: Издательство БЕК, 1996. — С. 407–409.
9. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонової. — Х.: ТОВ «Одісей», 2006. — С. 442–443.
10. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей // Офіційний вісник України. — 2008. — № 79. — С. 126.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. 1. — С. 131–132.
12. Сімейне право України: Підручник / За ред. Гопанчука В. С. — К.: Істина, 2002. — С. 270–272.

Анотація

Прутян Д. С. Припинення опіки та звільнення опікуна за цивільним законодавством України. — Стаття.

Стаття присвячена комплексному вивченню інституту опіки, особлива увага приділяється порядку припинення опіки та звільненню опікуна, на основі аналізу чинного законодавства визначаються основні підстави припинення опіки; виходячи з діючого законодавства аналізу та судової практики визначаються підстави та порядок звільнення опікуна з метою забезпечення справді якісного захисту прав та законних інтересів малолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування, та фізичних осіб, які визнані недієздатними.

Ключові слова: опіка, умови звільнення опікуна, припинення опіки, малолітні особи, недієздатні фізичні особи, права, суб'єктивні обов'язки, цивільне право, цивільно-правовий статус.

Аннотация

Прутян Д. С. Прекращение опеки и увольнение опекуна согласно гражданскому законодательству Украины. — Статья.

Статья посвящена комплексному изучению института опеки, особое внимание уделено процедуре прекращения опеки и увольнения опекуна, на основании анализа действующего за-

конодательства определены основания прекращения опеки, исходя с законодательства и анализа судебной практики определяются причины и порядок увольнения опекуна с целью обеспечения защиты прав и законных интересов малолетних, которые лишены родительского попечительства и физических лиц, которые признаны недееспособными.

Ключевые слова: опека, основания увольнения опекуна, прекращение опеки, малолетние лица, недееспособные физические лица, права, субъективные обязанности, гражданское право, гражданско-правовой статус.

Summary

Prutian D. S. Termination of custody and the dismissal of custodian by the civil legislation of Ukraine. — Article.

Article is devoted to a comprehensive study of the institute of custody, special attention is paid to the suspension of custody and the dismissal of custodian, the main grounds for the termination of the custody is based on the analysis of the current legislation; recalling the analysis of existing legislation and judicial practice, the grounds and the order of the dismissal of the custodian is determined to provide really good protection of the rights and legitimate interests of minors deprived of parental care and individuals who are recognized as incapable.

Keywords: custody, conditions of the dismissal of the custodian, termination of custody, minors, incapable individuals, rights, subjective duties, civil law, civil — legal status.

УДК 347.441

С. В. Герасимовський

ЗНАЧЕННЯ ВОЛІ ТА ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ДЛЯ ДІЙНОСТІ ПРАВОЧИНУ

Постановка проблеми. Одним з найпоширеніших юридичних фактів у цивільному праві є правочин. Він вчиняється вольовими діями осіб, що володіють цивільною дієздатністю. Основою осмисленої дії є виникнення об'єктивної потреби в чому-небудь. Далі суб'єкт правочину усвідомлює потребу (мотив) правочину, аналізує можливі варіанти по досягненню (реалізації) наміченої мети, вибирає один з них і приймає рішення вчинити правочин. Так відбувається процес формування внутрішньої волі (так зване волевиявлення) на вчинення правочину.

Для визначення правочину дійсним необхідним є єдність волі та волевиявлення. В літературі зазначається, що волевиявлення — це дія, що визиває, змінює або припиняє права та обов'язки, тобто є зовнішнім вираженням волі. Завданням волевиявлення є правильно відобразити внутрішню волю та доводити її до відома учасників правочину [1, с. 207]. Разом з тим на практиці часто виникає питання про те, якому з двох елементів правочину слід віддати перевагу в галузі юридичних відносин (внутрішньому, тобто суб'єктивному чи зовнішньому, тобто об'єктивному).

Стан дослідження Дослідженням даного питання в різні роки займалися такі вчені, як: М. М. Агарков, Д. М. Генкін, О. В. Гутников, І. В. Матвеев, Н. В. Рабінович, К. Л. Разумова, Р. О. Халфіна, В. П. Шахматова, Н. Д. Шес-